

Kongsi's en kookboeken in het kamp

Kirsten Kerkhof

(2000) studeerde vorig jaar af als historicus aan de Rijksuniversiteit Groningen. Het artikel is gebaseerd op haar bachelor scriptie *Cook books and sisterhood: Dutch women surviving the Japanese internment camps*.

Een genderperspectief op de overlevingsstrategieën van Nederlandse vrouwen in de Japanse interneringskampen

Wandkleed, een vrouwen-interneringskamp in Jappentijd Semarang 1942-1945. Vervaardiger wandkleed mevr. E.V.E. Bosman-Helant Muller. Coll.nr. 101090, Collectie Museon-Omniversum. cc.museon-omniversum.nl

“De Hollandsche vrouw laat zich van haar beste kant zien in deze dagen; haar houding tegenover de Jap en inlander is er een van: ons krijgen jullie nooit op de knieën. Hoe we ook zijn geknot en geaard: het hoofd dragen we hoog.” schreef Elis Verhagen in haar dagboek tijdens haar internering in het Tjihapit-kamp (West-Java). Het verhaal van Elis is één van de circa 25.000 verhalen van Nederlandse vrouwen die tijdens de Japanse bezetting op Java waren geïnterneerd. Hoe was deze ‘Hollandsche vrouw’ geknot en geaard? Hoe behield je je eigen (vrouwelijke) identiteit te midden van de uitdagende omstandigheden van het kamp, en wat zijn de ankerpunten die je vastgrijpt wanneer de wereld om je heen instort?

Inleiding

“Few women, in 1942, seemed so ill-equipped to survive the ordeal of Japanese captivity as the Dutch women of Java and Sumatra. Not only had they never toiled or spun, they had never cooked, kept house, changed nappies, bathed children

or suffered any of the hardships of war. [...] Putting on one’s face, doing one’s nails, going to one’s hairdresser, lunching and playing bridge with one’s girlfriends, dressing for dinner with one’s husband and being cosseted by servants. That was the life of these women whom the Japanese were about to corral, with their children, in primitive compounds.”¹ Zo omschreef de Australische schrijver Russell Braddon de Nederlandse geïnterneerde vrouwen in het voorwoord van het boek *Vergeten* van Shirley Fenton Huie uit 1992. Volgens Braddon waren de Nederlandse vrouwen “pampered ladies of a now dismantled empire” oftewel verweende, in de watten gelegde vrouwen.² Uit deze omschrijving klinken de capaciteiten van deze vrouwen vrij hopeloos.

In dit artikel analyseerde ik een tiental egodocumenten, dagboeken en memoires, van Nederlandse vrouwen die in de Japanse interneringskampen hebben gezeten. Uit mijn kleinschalige onderzoek merkte ik op dat, ondanks de geprivilegieerde positie en bijbehorende aannames zoals Braddon die omschreef, de vrouwen toch uitermate creatief en standvastig

zijn geweest in het toepassen van hun overlevingsstrategieën. De vraag die ik specifiek stelde in dit artikel is: “Welke inzichten geeft de toepassing van een genderperspectief op de egodocumenten over de overlevingsstrategieën van Nederlandse vrouwen in de Japanse interneringskampen?” Veelal wordt er kritiek geuit op dit bronmateriaal vanwege de vermeende subjectiviteit en persoonlijke aard, wat het moeilijk zou maken om definitieve conclusies te trekken. Toch blijven deze bronnen waardevol en boeiend, vooral in de context van agency. Ze bieden een uniek perspectief op wat vrouwen zélf als cruciaal hebben ervaren in hun strijd om te overleven in de onmenselijke omstandigheden van het kamp.

In andere kampgeschiedenissen, zoals die van de Duitse concentratiekampen en de Russische goelag, werden al eerder genderspecifieke overlevingsstrategieën geanalyseerd die voortkomen uit de traditionele rolpatronen. Genderspecifieke vormen van agency en overlevingsstrategieën zijn in de huidige historiografie over de Japanse interneringskampen vaak nog onderbelicht gebleven. In het boek *Vergeten* kaartte Huie de complete misconceptie van de vrouwelijke ervaring in de Japanse interneringskampen aan. Ze schreef: “Internment was as barrowing an experience for every women as captivity was for any man.”³ De kern van haar pleidooi: de vrouwelijke ervaring moest in verhouding tot de mannelijke ervaring niet worden vergeleken als beter of erger, het was simpelweg *anders*.

Sinds de jaren negentig zien we een stijging in de publicaties over het leven en de ervaring van de Nederlandse vrouwen in de interneringskampen, met name door gepubliceerde memoires van voormalig geïnterneerde vrouwen. Zo zijn er memoires van overlevenden, zoals *Vrouwenkamp op Java* van Gon Boissevain en Lennie van Ampel, memoires van kampkinderen zoals die van Lise Kristensen in *De kleine gevangene* en memoires van overlevers van seksueel geweld zoals *De geknakte bloem*, waarin acht vrouwen geanonimiseerd hun verhaal doen.

Ook de zeer uitgebreide wetenschappelijke onderzoeken van Esther Captain droegen bij aan de kennis over de specifieke ervaring van vrouwen in de kampen. Captain is slechts een van de weinige onderzoekers die specifiek, maar alsnog vrij kort, de onderscheidende overlevingsstrategieën van vrouwen benoemde. Captain noemde religie, humor, dissociatie en trouw aan het koninkrijk als belangrijke copingmechanismen van vrouwen om zich staande te houden onder inhumane omstandigheden.⁴ Ondanks deze korte vermelding, komt de analyse van Captain over de copingmechanismen van vrouwen nog niet tot de volle potentie dat het onderwerp in zich heeft. Onderzoek naar de vrouwelijke genderrol als overlevingsstrategie kan nog verder worden uitgebreid. In andere kampstudies zoals die van Duitse concentratiekampen en de Russische goelag is de vrouwelijke genderrol al wel uitgebreider bestudeerd (en erkend) als overlevingsstrategie.

Het is belangrijk om kort stil te staan bij enkele conclusies uit deze studies. In de loop van de jaren negentig bracht een kleine groep van vrouwelijke historici de verscheidenheid en complexiteit van genderverschillen in getto's en concentratiekampen tijdens de Holocaust onder de aandacht. Er

werd een link gevonden tussen overlevingsstrategieën en de vrouwelijke genderrol. Een van de belangrijkste conclusies uit het werk *Women in the Holocaust* onder redactie van Dalia Ofer en Lenore Weitzman uit 1999 was dat de cultureel gedefinieerde vooroorlogse rolpatronen van Joodse mannen en vrouwen hen verschillende expertises en vaardigheden verleenden om zich te weren tegen de gruwelen van het nazigeweld.⁵ Zo zouden praktische vaardigheden die nauw samenhangen met de traditionele vrouwelijke sferen, zoals naaitechnieken en huishoudelijke kennis, bepalend zijn geweest voor de overlevingskansen van vrouwen in de bejindagen van hun gevangenschap. Historicus Judith Baumel concludeerde daarentegen dat dit voordeel op langere termijn verdween. Vrouwelijke gevangenen die zwanger waren of kleine kinderen begeleidden, werden bij de eerste selectie eruit gehaald en direct vermoord. Overleefden ze de selectie, dan waren de omstandigheden door het nazi-geïstitutionaliseerde seksisme zo slecht dat zij dit niet overleefden.⁶

In de goelagstudies werden vergelijkbare conclusies getrokken. Een belangrijk werk in dit onderzoeksveld is *Survival as Victory* van Oksana Kis uit 2022. Kis onderzocht de overlevingsstrategieën van Oekraïense vrouwen in de goelag en koppelde dit aan het theoretische concept van 'normatieve vrouwelijkheid'. Kis implementeerde dit concept om aan te tonen dat vrouwen in de goelag overleefden door hun 'normale' leven zo goed als mogelijk voort te zetten. De strategieën die ze toepasten waren gebaseerd op cultureel gedefinieerde noties van normatieve vrouwelijkheid. Kis definieerde dit concept als de gevestigde sociale normen, morele waarden en concepten van vrouwelijkheid in een cultuur, zoals bijvoorbeeld de traditionele rol van vrouwen als verzorgers of traditionele vrouwenactiviteiten zoals het huishouden, zingen, borduren, religieuze praktijken of lichaamsverzorging. De genderspecifieke kennis die hieruit voortvloeide, maakten de vrouwen creatief en flexibel om zich aan te passen aan de beperkende structuren van het kamp.⁷

Zo'n uitgebreide, specifieke genderanalyse van de overlevingsstrategieën van vrouwen zoals in de Holocaust- en goelagstudies schiet nog tekort in de historiografie over de Japanse interneringskampen. Een genderperspectief op egodocumenten biedt de mogelijkheid om de kennis over de vrouwelijke ervaring uit te breiden en om vormen van agency aan de oppervlakte te brengen die tot nu toe vrijwel onderbelicht zijn gebleven. In de analyse van de bronnen is specifiek gekeken naar identiteitsmarkers gelinkt aan de vrouwelijke genderrollen zoals moeder, huisvrouw en echtgenote. Ook werden positieve herinneringen aan de vroegere status van vrouwen en traditioneel vrouwelijke activiteiten in de analyse opgenomen, die bijvoorbeeld tot uiting kwamen als korte beschrijvingen van trots, vreugde of nostalgie.

Dit artikel richt zich specifiek op agency, de vrouwelijke ervaring en genderspecifieke overlevingsstrategieën van Nederlandse vrouwen in de Japanse interneringskampen, maar het is belangrijk om niet te vergeten dat er een enorme diversiteit aan ervaringen was. Zo zijn er recentelijke publicaties geweest over bijvoorbeeld de oorlogservaringen van de Joodse, Aziatische en Indo-Europese gemeenschappen in

Interieur van een barak in het vrouwenkamp Kampong Makassar te Batavia, maker onbekend. Universiteit Leiden, Digitale collectie, inventarisnummer KITLV 503615, digitalcollections.universiteitleiden.nl

Pentekening van een strafmaatregel van een Japanse kampbewakers. Vervaardiger tekening mev. Mary Brückel, coll.nr. 108741, Collectie Museon-Omniversum.

Studioportret van kinderverzorgster pembantu Minah en Jantje (3) en Agnes (1,5), genomen ca. 1900. Collectie Tropenmuseum, Inventarisnummer TM-60042048, N.V. Photographisch Atelier Kurkdjian, Soerabaya.

Nederlands-Indië.⁸ De focus in dit artikel ligt in de kern op gender en spoort aan tot een bredere verkenning van de rol van gender, seksualiteit en intersectionaliteit in de historiografie over de Japanse bezetting van Nederlands-Indië.

Kampdagboeken en memories

Voor dit artikel gebruikte ik zeven dagboeken en vier memoires.⁹ In totaal stonden in de egodocumenten ervaringen van vijftig vrouwen centraal. Elk dagboek en twee memoires representeerde één vrouw en de andere twee memoires waren gecombineerde verhalen van in totaal zestien vrouwen.

In het archief Nederlands-Indische dagboeken en egodocumenten zijn 350 dagboeken en verslagen ondergebracht die zijn geschreven door krijgsgevangenen en burgergeïnterneerden. De dagboeken die voor dit artikel zijn geanalyseerd, zijn geselecteerd op basis van de toegankelijkheid (gedigitaliseerd en goede leesbaarheid door transcriptie) en het expliciet vermelden van vrouwenkampen in de beschrijving. Veel dagboeken zijn er in de interneringskampen niet geschreven, omdat er simpelweg een groot gebrek was aan schrijfwaren en het schrijven van dagboeken door de Japanners verboden was.¹⁰

Door te kiezen voor een combinatie van dagboeken en memoires probeer ik enkele tekortkomingen van de twee bronnen te overbruggen. In de dagboeken kunnen er bijvoorbeeld bepaalde 'stiltes' voorkomen, waar destijds niet over werd geschreven zoals de taboes op seksueel geweld en verkrachting. In de dagboeken werd hier weinig tot niet over geschreven, aangezien de meeste vrouwen er tijdens het schrijven geen zicht op hadden of niet hoorden dat zulke voorvallen zich hadden afgespeeld. Vaak werden er wel jonge vrouwen door de Japanse kampbewaking uitgezocht en meegenomen, maar het was niet duidelijk waar zij naartoe gingen.¹¹ Daar komt bij dat er rond seksueel geweld een enorm stigma bestond, waardoor er vaak ook schaamte heerste om zulke voorvallen daadwerkelijk op te schrijven.¹² Twee gekozen memoires staan expliciet stil bij het thema seksueel geweld, namelijk *Fifty Years of Silence* (1994) en *De Geknakte bloem*

(2013). Dat deze boeken pas decennia later zijn gepubliceerd zegt veel over het stigma dat er rond seksueel geweld heerste en hoe moeilijk het voor de vrouwen is geweest om hierover naar buiten te treden. Risico bij dit brontype is dat door trauma en verjaring het waarheidsgehalte van de herinnering door de jaren heen is aangetast, maar anderzijds levert het informatie op die in de dagboeken is weggelaten.

De biografische gegevens van de vrouwen in de memoires over het seksueel geweld zijn vaak geanonimiseerd op verzoek van het slachtoffer of de familie. Ook in de dagboeken waren niet alle biografische gegevens van de vrouwen compleet. De focus van de vrouwen in de dagboeken lag op het zo goed mogelijk documenteren van de gebeurtenissen in het kamp, om alles na het einde van de oorlog aan de missende familieleden of het thuisfront in Nederland te kunnen vertellen. Leeftijd en sociale klasse kun je in sommige gevallen alleen opmaken uit de beschrijvingen van de dagboekschrijfsters. Over het algemeen waren het jongvolwassen vrouwen die behoorde tot de koloniale middenklasse. Een deel van de vrouwen had werk als verpleegster of als administratief medewerker, een ander deel was huisvrouw. De vrouwen waren of in Nederlands-Indië geboren of waren vanwege het werk van hun echtgenoot afgereisd naar de kolonie. De bronnen spelen zich in het meest van de gevallen af op het eiland Java.

“Unprepared and pampered ladies”

Op 11 januari 1942 startte de Japanse invasie van Nederlands-Indië in Tarakan op het eiland Borneo. Met de veroveringen van de Japanners en de uiteindelijke capitulatie van Nederland-Indië in maart, namen de Japanners de geallieerde militairen, inclusief de militairen van het KNIL, krijgsgevangen of zetten ze tewerk.¹³ Het moment van starten met internering van de burgerbevolking verschilde per regio. De Japanners internerden vrijwel onmiddellijk of kort na de Japanse inval alle Europeanen in de buitengewesten.¹⁴ Veel Nederlandse gezinnen, maar niet het lokale personeel, die in de buitengewesten werkten voor bijvoorbeeld de Bataafse Petroleum

Maatschappij (BPM), werden door de bedrijven geëvacueerd naar Java. Zo valt te lezen in het dagboek van Esther Verhagen, dat het BPM haar eind 1941 van de raffinaderij in Balikpapan (Borneo) naar Java evacueerde. Haar man werkte als arts bij de BPM en Esther wilde in eerste instantie bij hem in Balikpapan blijven, maar toen bleek dat ze zwanger was, moest ook zij afscheid nemen en richting Java vertrekken.¹⁵

Op Java, waar de Europese bevolkingsgroep zo omvangrijk was, internerden de Japanners de Nederlandse bevolking in grofweg drie fasen. De initiële deportaties van de Europese bevolking vonden hier plaats tussen begin 1942 en de herfst van 1942. Voornamelijk (mannelijke) publieke figuren die in het bedrijfsleven hadden gewerkt of een bestuurlijke functie hadden vervuld in het koloniale bestuur, vormden de eerste geïnterneerde groepen. De tweede golf van gevangenneming trof de overige Nederlandse mannen tussen de zeventien en zestig jaar oud, die nog niet als publiek figuur waren opgepakt of als krijgsgevangene waren meegenomen. De laatste en grootste categorie omvatte burgergeïnterneerden, bestaande uit vrouwen, kinderen, ouderen en zieken.¹⁶

In de herfst van 1942 verschenen de eerste 'vrouwenkampen'. De Japanners scheidde de mannen en de vrouwen bij de internering, wat resulteerde in mannenkampen met oude en zieke mannen en jongens van elf tot zestien jaar. De jonge, gezonde mannen werden door de Japanners tewerkgesteld en moesten dwangarbeid verrichten aan grote infrastructuurprojecten. De vrouwenkampen waren bestemd voor vrouwen met kinderen. De vrouwen en kinderen werden ondergebracht in overheidsgebouwen, kloosters, scholen, hotels en kostscholen, maar soms ook in hele stadsdelen. De kampen werden omheind met prikkeldraad en geïsoleerd van de buitenwereld. Ondanks de bewaking door de Japanse soldaten, moest het dagelijks leven door de geïnterneerden zelf georganiseerd worden. Onder de vrouwelijke geïnterneerden werden kampleiders aangesteld die verantwoordelijk waren voor de handhaving en de orde in het kamp. Daarnaast werden er kampfaciliteiten opgezet zoals tuinen, winkels, keukens en moesten er gelden worden verdeeld.¹⁷

Geïnterneerd, geïsoleerd, zonder zicht op bevrijding en ver weg van hun families in Nederland en hun echtgenoten, moesten de Nederlandse vrouwen zich dit nieuwe leven eigen maken. Ze moesten een volledig nieuwe dagelijkse routine creëren met beperkte middelen en voedseltekorten die overleving bemoeilijkten. Het contrast met hun vroegere levens in Nederlands-Indië was enorm. Eerder behoorden deze vrouwen tot de koloniale bovenklasse en genoten ze van veel privileges.¹⁸ Eén van die privileges was het in dienst hebben van lokaal personeel in het huishouden. Een huishouden voeren in de koloniale context verschilde aanzienlijk met het beheren van een huishouden zoals we dat destijds kenden in de context van de Nederlandse middenklasse. De organisatie van het huishouden bestond uit de Nederlandse huisvrouw, de Indonesische kok ('kokie') en het huishoudelijke personeel ('baboe'). 'Baboes' voerden diverse huishoudelijke taken uit en zorgden vaak ook voor de kinderen. De mate waarin de Indonesische bedienden de huishoudelijke taken overnamen, varieerde per gezin. Sommige gezinnen

lieten de bedienden het gehele huishouden beheren, terwijl in andere gezinnen de huisvrouw bepaalde wat er gebeurde, maar lag de uitvoering nog altijd bij het personeel.¹⁹ In het werk *Indië, een verre oorlog dichtbij* benadrukte Esther Captain dat voor iedere vrouw de Japanse bezetting een breuk met haar bestaan van voor de oorlog betekende. Captain stelde: "Zekerheden moesten worden losgelaten, oude normen en waarden werden terzijde geschoven en een nieuwe inrichting van de samenleving kwam ervoor in de plaats."²⁰ Dit gevoel van breken met de vooroorlogse rollen en patronen kwam ook expliciet terug in twee van de kampdagboeken die ik bestudeerde. Zo beschreef de verpleegster Maria Fasten in haar dagboek dat ze in het vrouwenkamp Bangkok I, waar ze van 26 maart tot 13 september 1944 was geïnterneerd, een kerkdienst had geleid, iets wat haar man normaal gesproken altijd deed.²¹

Een ander voorbeeld komt van het dagboek van Ria Creyghton-Jongmans, die nadat ze afzonderlijk van haar man in 1944 geïnterneerd zat in Grogol en Tjideng (West-Java), weer herenigd werd met haar echtgenoot Mile in een gezinskamp in Adek. Ria had na maanden gescheiden te zijn geweest van haar echtgenoot flinke moeite om weer naast zijn zijde te leven in haar oude (vrouwelijke) rol. Ze schreef: "[...] ik moet me er een gewoonte van maken om als we weer samen zijn mijn mond te houden en alleen te praten als Mile praat maar ik moet mezelf zó'n geweld aan doen! Ik kán niet al mijn spontaniteit de kop in drukken en mijn hele natuur zóódanig verkrachten en het resultaat is een lastige, zure tante."²²

Deze twee voorbeelden onderschrijven de observaties van Captain over hoe vrouwen losbraken van hun vooroorlogse bestaan. Vrouwen stapten door hun internering in rollen die in hun vooroorlogse leven waren toegeschreven aan mannen en maakten door de afwezigheid van hun echtgenoten misschien wel voor het eerst in hun leven zelf onafhankelijke beslissingen. In deze situaties is er dus sprake van 'een breuk met', maar in gevallen van overleving was er gelijktijdig sprake van een zekere 'acceptatie en aanvaarding van'. Uit de analyse van de egodocumenten lijkt het erop dat vrouwen terugvielen op hun voorgeschreven genderrollen en verwachtingen, omdat dat in de veranderende en onvoorspelbare omstandigheden van de kampen een gevoel van stabiliteit en controle kon creëren. In de volgende paragrafen zal ik hier dieper op ingaan.

De kongsi van Miek

Nu het personeel was weggefallen, richtten de vrouwen zich tot elkaar. In het dagboek van Judith Jonckheer-Zweerts merkte ik de term *kongsi* op. Ze beschreef haar ervaringen van ruim vier jaar internering met haar vier kinderen in het vrouwenkamp Tjideng (West-Java) tussen 1942-1945. Na meer dan twee jaar in het Tjidengkamp te hebben doorgebracht, ontving Judith Zweerts het bericht dat het kamp moest inkrimpen. Alle bewoners van over de brug moesten naar hun deel van het kamp worden overgebracht. Dat veroorzaakte een aanzienlijke volksverhuizing. Ze schreef: "Kort daarop volgde het bericht dat heel het Kramatkamp bij ons zou intrekken en dit werd eind augustus verwezenlijkt. Wij hadden de kongsie van Miek Gleichman aangevraagd, 12 personen en werkelijk lukte dat

en kwamen zij met al hun bagage 27 augustus '43 in 9 bedja's achter elkaar bij ons aan, ook een onvergetelijk moment."²³ Deze nieuwgevormde woongroepen kregen de naam kongsi. De term werd later vanaf de jaren tachtig gebruikt als geuzenaam voor de zelfhulpgroepen voor Indische kampkinderen, omdat het ze deed herinneren aan de saamhorigheid en steun die ze in deze groepen hadden gevoeld.²⁴

In elke geanalyseerde bron kwam wel zo'n hulpgroep naar voren, al dan niet expliciet verwezen als kongsi. In de meeste gevallen werden deze groepen gevormd met degenen met wie je het huis of een kamer deelde in het kamp. De onderlinge hulpgroepen waren essentieel in de overleving, omdat kennis en vaardigheden met elkaar werden uitgewisseld en samenwerken vaak meer informatie, voedsel en kleding kon opleveren.²⁵ Bovendien verenigden de vrouwen zich onderling ook nog om een andere reden, namelijk om het leven van hun kinderen veilig te stellen en ze een zo 'normaal' mogelijke jeugd te geven. Indoloog Jan van Baal zei hierover: "Die vrouwen hadden hun kinderen bij zich en voor die kinderen moesten zij zorgen. Zij konden niet veroorloven wat wij mannen wel konden: het hoofd neerleggen om eenvoudig dood te gaan."²⁶ Het onderwijs voor de kinderen werd voortgezet, zo waren er in sommige kampen kleuterscholen en bibliotheken en werden feestdagen zoals verjaardagen, Kerst, Sinterklaas en Pasen gevierd.²⁷

Naast dat het vooral praktisch was om met elkaar samen te werken, is het voor vrouwen cultureel gezien ook passend vrouwelijk gedrag om hulp te zoeken bij anderen. Deze algemene neiging van vrouwen om steungroepen op te zoeken in stressvolle situaties werd in de jaren tachtig onderzocht door de psychologe Deborah Belle. Belle beredeneerde dat vrouwen vanaf hun kindertijd gesocialiseerd worden om voor anderen te zorgen. Vanwege deze socialisatie en de ondergeschikte positie van vrouwen in de samenleving werd er van vrouwen verwacht, maar ook geaccepteerd, dat ze hun leven organiseerden rond het principe van het verzorgen van anderen.²⁸

Naarmate de tijd verstreek, werden deze functionele hulpgroepen steeds hechter en emotioneler van aard. Er ontstond als het ware een soort kampzusterschap, waaruit diepe vriendschappen ontstonden. Judith Zweerts beschreef bijvoorbeeld de komst van Grietje Kersjes op 24 april 1943: "Mevrouw Grietje Kersjes, een onvergetelijke lieve gezellige, heerlijke persoonlijkheid, en een meer dan zalige hulp vooral voor mij, waarvoor ik haar mijn heele leven dankbaar zal blijven. Zonder haar hulp was ik echt deze tijd niet doorgekomen. Zij is werkelijk een 'God send', waarvoor ik iedere dag weer heel bewust dankbaar ben."²⁹ Ze deed de was, maakte de kamers schoon en zorgde af en toe voor de kinderen zodat Judith zelf een keer tijd heeft om iets voor haar zelf te doen. Als laatste benadrukt Judith: "wel is moeilijk in het kort te beschrijven hoeveel ik van haar houd en hoeveel zij voor mij doet."³⁰

De term *kongsi* toont veel gelijkenissen met de hulpgroepen die werden geanalyseerd in de onderzoeken over de Holocaust en Goelag. In deze onderzoeksgebieden werd al geconcludeerd dat de band tussen de vrouwen belangrijke emotionele steun bood om de gebeurtenissen het hoofd te bieden. Het versterkte de mentale vermogens om de onmenselijke en ondragelijke

omstandigheden te doorstaan.³¹ Het is niet zo dat mannen geen emotionele steun bij elkaar zochten, maar verschillende historische en gendergerelateerde onderzoeken over copingmechanismen tonen aan dat vrouwen over het algemeen meer neigen naar emotionele steun, terwijl mannen zich meer in zichzelf keren en taakgerichte afleiding zoeken.³² Ook hier geldt weer dat dit kan worden afgeleid uit traditionele rolpatronen, waarin mannen worden gesocialiseerd tot taakgerichte beschermers en vrouwen als opvoedsters, verzorgers en de scheppers van verbindingen met anderen.³³

De levendige handel in recepten

Een van de meest genoemde copingmechanismen in de egodocumenten was het praten over eten. Door de voedseltekorten in de kampen en de enorme honger onder de geïnterneerden was dit thema alom aanwezig in de dagboeken. Er was geen ander onderwerp in de geanalyseerde bronnen dat meer besproken werd dan honger en voedsel. Aan het dagboek van Maria Fasten merk je bijvoorbeeld dat de beschrijvingen van de laatste oorlogsmaanden in het kamp Lambersari (midden-Java) bijna alleen nog in het teken stond van honger en de voedseltekorten. Ze schreef op 27 april 1944: "Veel wordt er den laatsten tijd over het voedsel gepraat, en er zijn ook inderdaad niet veel andere onderwerpen meer."³⁴

Waar het bij mannen vaak bleef bij praten en fantaseren over gerechten, mondde het bij de vrouwen uit in een levendige ruilhandel van recepten en zelfs hele kookboeken.³⁵ In de Holocauststudies werd dit fenomeen geconceptualiseerd door Maria Goldberg als 'food talk'. Volgens Goldberg bevorderde het delen en praten over voedsel de sociale relaties en versterkte dit het gevoel van doelbewustheid voor vrouwen, omdat voedsel werd geassocieerd met de zorg voor anderen. Het bevestigde hun gemeenschap en had een therapeutisch effect. Een praatje over de keuken en het uitwisselen van recepten kon hiermee als positieve herinnering dienen aan de vroegere status van vrouwen, wat bijdroeg aan hun emotionele kracht, eigenwaarde en waardigheid.³⁶

Dit soort van *food talk* was ook te vinden in de context van de Japanse interneringskampen. Zo beschreef Maria Fasten in haar dagboek haar verjaardag in het kamp, haar derde al in het kamp. Onder de cadeaus, met name losse ingrediënten, was een speciaal cadeau van kampvriendin Nell Bouma: een 'kookboek'. Maria maakte meteen de afspraak met Nell dat ze een uitnodiging voor een diner zou krijgen wanneer ze bevrijd zouden zijn, zodat ze de recepten dan écht konden maken.³⁷ Deze uitnodiging van Maria aan Nell en het op papier zetten van de recepten bood hiermee hoop voor de toekomst, namelijk één waarin ze bevrijd waren en alles weer voor handen hadden. In de laatste maanden van de oorlog begon Maria deze gesprekken daarentegen toch wel zat te worden en schreef: "Hoe echter de mensen den heelen dag zich in een kookboek kunnen verdiepen, is mij nog altijd een raadsel, want ik houd mijn gedachten maar gauw met iets anders bezig."³⁸

Ook in het dagboek van Ria Creyghton-Jongmans werden de baksels van elkaar beschreven. Zo werden er in haar kamp, Adek (west-Java), op 21 mei 1944 Rode Kruis pakketten uitgedeeld, wat veel vreugde bracht. Ze schreef: "Gisteren

was de dag van de suikerdistributie zodat iedereen zijn 'spuug' kon kloppen. Wij zelf hadden 'taart' gemaakt van drooge djagoen, die vanmorgen naar verkiezing werd uitgedeeld. Dit gekneet met kaneel, goela djawa [...] kruidnagel, en nootmuskaat en een beetje kouwe thee. Dat gaf een taartkoek of stijve brei, die we in plakken konden snijden (de smaak van speculaas vond veel bijval)."³⁹ Zo is er in het archiefbestand van Ria naast haar dagboek ook nog een envelop toegevoegd waarop staat 'Recepten van tante Ria'.

Uiteindelijk zijn er na de oorlog vele recepten teruggevonden op enveloppen, in agenda's, boeken en zelfs op pagina's in dagboeken. Dit toont aan hoeveel waarde vrouwen hechten aan deze praktijk, aangezien papier zeer schaars was in de kampen en dus werd opgeofferd om de recepten te kunnen bewaren. Het uitschrijven en met enige creativiteit en geluk ook het maken van de recepten herinnerden vrouwen aan hun sterke punten en aan hun rollen als verzorgers, huisvrouwen en inventieve koks.

Overleven van seksueel geweld

Het feit dat vrouwelijke geïnterneerden specifieke overlevingsstrategieën toepasten, kan naast socialisatie en het veilige, comfortabele, gevoel dat het naleven van de vrouwelijke genderrollen gaf, ook deels verklaard worden aan de hand van specifieke gevaren voor vrouwen. Zo stelde Goldberg dat deze bedreigingen uniek waren aan de vrouwelijke biologie en hun sociale en politieke status als 'minderwaardig'.⁴⁰ De angst en het gevaar voor vernedering en seksueel geweld was een constante in de kampen. De vrouwelijke vindingrijkheid en gevormde steungroepen waren soms niet genoeg om als vrouw te overleven. In een interview vertelde Joty ter Kulve-van Os: "Er waren ook vrouwen in de kampen die een nachtje met een Japanner meegingen voor een portie eten voor hun kinderen."⁴¹ Wanneer de situatie zo uitzichtloos leek en de vrouwen tot wanhoop gedreven werden, bijvoorbeeld omdat de kinderen al lang niet meer te eten hadden gekregen, boden sommige vrouwen soms hun eigen lichaam aan als manier van overleven.

In andere gevallen exploiteerden vrouwen hun lichaam niet voor voedsel, maar om hun kampzusters te beschermen, zoals Jan Ruff O'Herne beschreef in haar memoires getiteld *Fifty Years of Silence*, waarin ze haar ervaringen als overlever van seksueel geweld beschreef.⁴² Jan Ruff O'Herne, samen met zes andere vrouwen (vijf ongetrouwde jongvolwassenen en een volwassen getrouwde vrouw), werd door de Japanners geselecteerd om gedwongen te werken als prostituee in het bordeel genaamd The House of Seven Seas, gelegen bij het kamp Ambarawa. Later kregen Jan en de andere vrouwen gezelschap van twee oudere, Nederlandse, getrouwde, vrouwen, Dolly en Yvonne, die "het redelijk op hun gemak leken te hebben en ons vertelden dat ze vrijwillig in het huis wilden werken". De jonge vrouwen begrepen niet waarom deze twee oudere vrouwen zich vrijwillig hadden aangemeld, maar Dolly legde uit dat ze door hun 'vrijwilligerswerk' het leven van twee jongere meisjes hadden weten te sparen. Bovendien vertelde Dolly hen: "Ik ben niet

van plan om van de honger om te komen. Ik wil levend uit deze oorlog komen."⁴³

Een ander voorbeeld komt uit de memoires van Tineke, een dertigjarige weduwe die tot prostitutie werd gedwongen in een Japans legerbordeel in de buurt van Magelang (Java). Tineke had voor de oorlog in een nachtclub gewerkt en beschikte daardoor over de nodige seksuele ervaring, waardoor ze als moederfiguur aanvoelde voor de jongere vrouwen in het bordeel. Tineke ondersteunde de jonge vrouwen door zichzelf op te offeren en de lastige soldaten voor haar rekening te nemen.⁴⁴ Door zichzelf naar voren te schuiven in dit soort situaties, hadden de andere vrouwen een fysieke en emotionele pauze van de systematische verkrachtingen en zo 'overleefden' ze weer een avond.

Wat deze casussen over het seksueel geweld met name duidelijk maken, is dat de dichotomie van slachtoffer óf *agent* ongeschikt is om zulke gevoelige en complexe situaties te categoriseren. Om als vrouw je lichaam voor seks op te offeren in ruil voor wat eten voor je kind, toont aan de ene kant een vermogen om te handelen binnen de beperkende structuren van het kamp, maar aan dit handelen ligt ten grondslag de kwetsbare positie waar de vrouw zich in eerste instantie bevond. Agency is ook terug te zien in het voorbeeld van Dolly, die er vrijwillig voor had 'gekozen' om zich aan te bieden voor het bordeel, wetende dat haar overlevingskansen daar hoger lagen omdat ze dan meer te eten zou krijgen. Voor Yvonne en Tineke gold dat hun beslissing betekende dat hun kampzusters tijdelijk werden beschermd. Deze voorbeelden laten zien dat zowel slachtofferschap als agency niet los van elkaar te zien zijn in hun oorlogservaring.

Besluit

In dit artikel onderzocht ik welke inzichten over de overlevingsstrategieën van Nederlandse vrouwen in de Japanse interneringskampen de toepassing van een genderperspectief op egodocumenten kan opleveren. Uit de analyse van de dagboeken en memoires kwamen enkele interessante conclusies naar voren.

Allereerst bleef er bij deze vrouwen de verwachting bestaan om zich, ondanks de situatie waarin zij verkeerden, te conformeren aan hun genderrol. De vrouwen hechtten waarde aan de dominante normen, gedragingen en sociale rollen omtrent de traditionale rol van de vrouw. Onder normale omstandigheden wordt deze normatieve beschouwing van de vrouwelijke genderrol vaak als restrictief en beklemmend gezien. Het artikel laat echter een ander perspectief zien. Er was niet alleen sprake van een breuk met de vooroorlogse rolpatronen, maar ook een zekere acceptatie en aanvaarding van hun traditionele genderrol. Het actief gebruik maken van deze rol hielp de vrouwen te overleven in de Japanse interneringskampen. In de beperkende structuren van het kamp werd creatief gebruik gemaakt van de kennis en vaardigheden van het huishouden in de organisatie en onderhoud van de kongsi. Zo bleek de vrouwelijke genderrol een specifieke set aan kennis en vaardigheden met zich mee te dragen dat essentieel was voor de overleving binnen het kamp.

Ten tweede gaf de naleving van hun genderrol vrouwen een gevoel van controle en normaliteit. Het vormde de con-

nectie met het vooroorlogse bestaan. Kleine dingen zoals het maken van jurken, het aanbrengen van make-up, het uitwisselen van recepten en het versieren of schoonmaken van het kamp gaven vrouwen delen van hun (vrouwelijke) identiteit terug. Dit kwam in de dagboeken en memoires tot uiting in de vorm van korte beschrijvingen en uitingen van vreugde, trots of nostalgie.

Een laatste conclusie kwam naar voren betreffende de slachtoffers van het seksueel geweld in de kampen. Het ging hier niet alleen over het zichtbaar maken van vormen van agency, maar dat de tweedeling slachtoffer óf agent eigenlijk ongeschikt is om een oorlogservaring in te categoriseren. Agency en slachtofferschap kunnen in complexe situaties ook naast elkaar bestaan.

- 1 R. Braddon, 'Foreword', in: S.F. Huie (red.), *The Forgotten Ones: Women and Children under Nippon* (Pymble 1992) 6-7.
- 2 Braddon, *The Forgotten Ones*, 7.
- 3 S.F. Huie, *The Forgotten Ones*, titelpagina.
- 4 E. Captain, *Achter het Kawat was Nederland: Indische oorlogservaringen en -herinneringen 1942-1995* (Utrecht 2004) 143.
- 5 D. Ofer, en L.J. Weitzman (red.), *Women in the Holocaust* (Connecticut 1999) Synopsis.
- 6 J.T. Baumel, 'Women's Agency and Survival Strategies during the Holocaust', *Women's Studies International Forum* 22:3 (1999) 343-344.
- 7 O. Kis, *Survival as Victory* (Cambridge 2020) 508-509.
- 8 Zie L.R. Jacobsen, "'A Welcoming Refugee" The Experience of European Jewish Refugees in the Dutch East Indies, set against other Asian Destinations, 1933-1965', *Jewish Culture and History* 22:2 (2021) 154-173 en F. Yap, 'Asian and Eurasian women's resistance against the Japanese, 1942-1945', *Under Fire: Women and World War II* 34 (2014) 69-79.
- 9 Geanalyseerde dagboeken uit archief 401 NIOD: 10, E.H. Meeteren-Verhagen (Tjihipat 1940-1943), 78, M. Jansen Schoonhoven-Fasten (Darmo, Bangkok I, Lampersari 1942-1945), 121, N.J.H. Gmelig-Ekels (Tjihapit en Ambarawa 6 1943-1945), 433, M.J.M. Middelhoff (Kramat 1942-1945), 472, R. Creyghton-Jongmans (Grogol, Tjideng en Adek 1944-1945), 544, J. Jonckheer-Zweerts (Tjideng 1942-1945), 569, A.A. van Helden (Semarang en Lampersari 1943-1945). De volgende memoires zijn geanalyseerd: K. Luijckx, *Het verbluffende kamp: herinneringen aan het vrouwenwerkkamp Kampong Makassar West-Java (1945)*, E.G. Lengkeek, *De Hel van Tjideng* (2010), R. O'Herne, *Fifty Years of Silence* (1994), M. Hamer-Monod de Froideville, *De geknakte bloem* (2013).
- 10 D. van Velden, *De Japanse interneringskampen voor burgers gedurende de Tweede Wereldoorlog* (Franeker 1985) 566.
- 11 NIOD, toegang 401, dagboek 78, M. Jansen Schoonhoven-Fasten, 175-176.
- 12 M. Kocak, 'Gendering Mourning in the Image of Anne Frank', *Kaleidoscope History* 7:14 (2016) 548-549.
- 13 G. Beets, C. Huisman, E. Imhoff (e.a.), *De demografische geschiedenis van de Indische Nederlanders* (Den Haag 2002) 33-34.
- 14 J. van Dulm, W.J. Krijgsveld, H.J. Legemaate (e.a.), *Geïllustreerde atlas van de Japanse Kampen in Nederlands-Indië 1942-1945* (Purmerend 2000) 17-18.
- 15 NIOD, 401, 10, Elis Verhagen, 16-20.
- 16 Dulm, *Geïllustreerde atlas*, 17-18.
- 17 Dulm, *Geïllustreerde atlas*, 17-18.
- 18 Van Velden, *De Japanse interneringskampen*, 391-392.
- 19 W. Manuhutu, 'Javaans kindermisje', *Magazine Cultureel Erfgoed* (2019). Geraadpleegd op 10 september 2023: <https://magazines.cultureelerfgoed.nl/terugnaardetoekomst/2020/01/k339-jos-seckel-1881-1945-javaans-kindermisje-zonder-jaartal>.
- 20 E. Captain, *Achter het Kawat*, omschrijving.
- 21 NIOD, 401, 78, M. Fasten, 196.
- 22 NIOD, 401, 472, R. Creyghton-Jongmans, 126.
- 23 NIOD, 401, 544, J. Jonckheer-Zweerts, 5.
- 24 G. van der Vugt, 'Kongsi's, zelfhulp voor oorlogskinderen uit Nederlands-Indië: middel tot werken', in: W.D. Visser (red.), *Kind in Indië. Oorlogservaringen en hun gevolgen* (Utrecht 1992) 159-160.
- 25 Holocaust Encyclopedia, *Women during the Holocaust* (United States Holocaust Memorial Museum). Geraadpleegd op 24 september 2023: <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/women-during-the-holocaust>.
- 26 J. van Baal, 'Reacties en recensies', in: J.Th.M. Bank en P. Romein (red.), *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 1939-1945* (Amsterdam 1991) Deel 14, 838.
- 27 Op een geborduurd wandkleed zijn getuigenissen te zien van de kamporganisaties, met onder andere een kleuterschool en bibliotheek: Het Geheugen, collectie MUSEON, MUSEO1*10572, Kamptekeningen uit bezet Nederlands-Indië (1942-1945), Een vrouweninterneringskamp in Japantijd Semarang 1942-1945, rond 1945. Er zijn in de archieven allerlei bronnen, zoals tekeningen, gedichten en zelfgemaakte kaarten voor de feestdagen. Zie bijvoorbeeld het sinterklaasgedicht 'Sinterklaas 1943' of de kerstkaart 'Kerstmis 1942 interneringskamp Brastagi' in het archief MUSEON. Online te raadplegen.
- 28 D. Belle, 'Gender Differences in the Social Moderators of Stress', *Journal of Applied Psychology* (1988) 260-263.
- 29 NIOD, 401.544.8.
- 30 NIOD, 401.544.8.
- 31 Kis, *Survival as Victory*, 345-346.
- 32 J.M. Erlichman, 'Coping Strategies and Adaption Mechanisms utilized by Female Holocaust survivors from the Auschwitz Concentration Camp' (Minneapolis 1996) 44.
- 33 J.F. Rosenbaum, 'Female Experiences during the Holocaust' (Boston 1993).
- 34 NIOD, 401.78.243.
- 35 M. Goldenberg, 'Food Talk: Gendered Responses to Hunger in the Concentration Camps', in: E. Baer, (red.), *Experience and Expression: Women, the Nazis, and the Holocaust* (Detroit 2003) 166.
- 36 Goldberg, 'Food Talk', 162-163/172-174.
- 37 NIOD, 401.78.241.
- 38 NIOD, 401.78.251.
- 39 NIOD, 401.472.117.
- 40 M. Goldenberg, 'Lessons Learned from Gentle Heroism: Women's Holocaust Narratives', *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 548 (1996): 83.
- 41 M. Praal, "Joty ter Kulve-Van Os," Interview door Twan Spierts, *Pia Media*, Stichting Oorlogsverhalen, video, 10:12, <https://oorlogsverhalen.com/oorlogsverhalen/joty-ter-kulve-van-os/>.
- 42 Voorheen werd hier altijd naar verwezen als 'troostmeisje'. De term is de laatste jaren controversieel geworden omdat het een zeer eufemistische term is en voornamelijk het daderperspectief weergeeft. Vandaag de dag wordt het alternatief 'overlevers van seksueel geweld' geprefereerd. Deze term legt meer de nadruk op de ervaring van de vrouwen en vermijdt bagatellisering van de realiteit.
- 43 J. Ruff-O'Herne, *Fifty Years of Silence: the extraordinary Memoir of a War Rape Survivor* (Melbourne 2011) hoofdstuk 3, Kobo.
- 44 M. Hamer-Monod de Froideville, *De geknakte bloem* (Delft 2013) Tineke, 12-13.